

УДК 94(477:4-11):332.2.01«18/19»(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Kompaniets

О. В. Компанієць

*аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>*

АГРАРИЗМ ЯК СЕЛЯНОЦЕНТРИЧНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РОКІВ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОГО АГРАРИЗМУ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: ОГЛЯД ЗАРУБІЖНИХ ДЖЕРЕЛ*

У статті проаналізовано іншомовні джерела з історії європейського та північноамериканського аграризму XIX – першої третини ХХ ст., зокрема його німецького, французького, британського, північноамериканського, чехословацького, польського, югославського та українського варіантів. Залежно від сфери побутування та змістового наповнення, виокремлено джерела з історії політичного та академічного аграризму.

Ключові слова: аграризм, руралізм, український аграризм, українське селянство, Українська революція 1917 – 1921 рр.

Постановка проблеми. Ідеологія аграризму, оформившись у ХІХ ст., спиралася на багате підґрунтя, адже базові принципи аграризму знайшли своє відображення ще в працях давньогрецьких (Гесіод, Аристотель, Ксенофонт) та давньоримських (Катон, Цицерон, Гораций, Вергілій) мислителів. Спільною для їхньої творчості була теза про звеличування землеробства й ідеалізацію общинного ладу.

Втім для аграрних суспільств обстоювання переваг сільського способу життя та натурального господарства є логічним і цілком природним. Кризою ж аграристської ідеології не випадково стало ХІХ – початок ХХ ст. як епоха промислових революцій, прискореної урбанізації та формування індустріального суспільства, з одного боку, та загострення і політизації аграрного питання, з іншого. За таких умов філософія аграризму, аби зберегти прихильників, потребувала ревізії та оновлення. Впродовж означеного періоду з-під пера політиків, чиновників, науковців та публіцистів вийшли праці й твори, що заслуговують вважатися класикою аграристської думки. Ідеями аграризму наповнилися програми політичних партій, а в першій третині ХХ ст. виникли політичні партії, програми та друковані органи яких були цілком побудовані навколо аграристської ідеології. Продуктом цих процесів і явищ став значний масив джерел із історії аграризму, котрі сьогодні перебувають лише на початковому етапі свого наукового опрацювання.

* Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед новітніх досліджень, присвячених джерелознавчому аналізу феномену аграризму в ХІХ – першій третині ХХ ст., привертають увагу монографія Малкольма Чейза (Malcolm Chase), про витоки британського радикального аграризму [14]; наукова праця Джона Марангоса (John Marangos) з інтелектуальної спадщини Томаса Пейна і Томаса Спенса як джерел до історії аграристських ідей у США та Великій Британії [27]; джерелознавче дослідження польського аграризму, підготовлене Тадеушем Яніцьким (Tadeusz Janicki) [18]; збірка документів та матеріалів із історії політичного аграризму в Чехословаччині [20], підготовлена Йозефом Гарною (Josef Harna) та Властіславом Лаціною (Vlastislav Lacina).

У вітчизняній історіографії подібних вузькоспеціальних досліджень поки що не існує. У наукових публікаціях питання джерел з історії аграризму розглядалося побіжно у двох контекстах: при дослідженні регіональних (національних) варіантів аграризму або при аналізі соціально-економічних поглядів (зокрема, на аграрне питання) тогочасних інтелектуалів. Серед українських істориків відзначимо публікації К. Галушка [2], Н. Земзюліної [25], С. Корновенка [25; 26], О. Михайлюка [5], Ю. Пасічної [26] та ін. Окремої уваги заслуговує збірник документів і матеріалів «Аграрне законодавство періоду Української революції» [1], котрий є одним із небагатьох в Україні видань, що стосується джерел із історії політичного аграризму в Україні 1917 – 1921 рр.

Метою публікації є аналіз іншомовних джерел із історії європейського аграризму ХІХ – першої третини ХХ ст. та українського аграризму як одного із його варіантів.

Виклад основного матеріалу. У зарубіжних джерелах та історіографії аграризм позначається кількома термінами: «agrarianism», «agrarismus» та «guralism». Останній, щоправда, в одних випадках вживається як тотожний поняттю «аграризм», а в інших – під руралізмом розуміють: 1) світогляд, що репрезентує «руральність» («селянськість») в людському суспільстві; 2) явище, протилежне урбанізації – відтік жителів міст до сільської місцевості.

Систематизуючи джерела ХІХ – першої третини ХХ ст. з історії аграризму за змістовою ознакою, зауважимо два якісно відмінних середовища, в яких побутувало це поняття, відповідно, наділяючись специфічними акцентами і відтінками: 1) політичне (джерелами, відтак, виступають програмні документи політичних партій, промови і твори політичних діячів, популярні брошури); 2) академічне (джерелами є наукові праці з економіки, соціології, історії, а також філософські твори). У зв'язку з цим маємо підстави вести мову про джерела з історії політичного аграризму та академічного аграризму.

Аграристські ідеї присутні в програмах політичних партій ХІХ – першої третини ХХ ст.: Демократичної партії США, Чеської аграрної партії, польського «Сторонництва Людового», Болгарського землеробського союзу, Хорватської

селянської партії, Націонал-цараністської партії (Румунія), Української демократичної хліборобської партії тощо.

Джерелознавчу цінність, з огляду на тему нашого дослідження, мають періодичні видання – друковані органи вищезгаданих політичних партій. У першій третині ХХ ст. найбільш розгалужену мережу періодичних видань мала Чеська аграрна партія (з утворенням Чехословаччини – Республіканська партія землеробського і дрібноселянського населення). Основними її друкованими органами виступали шість щоденних газет: «Село» («Venkov»), «Вечір» («Večer»), «Народний щоденник» («Lidovy Denik»), «Свобода» («Svoboda»), «Словацький щоденник» («Slovensky Denik») та «Словацька політика» («Slovenska politika»). Окрім щоденних газет, партія випускала 9 тижневиків, 3 місячники та 24 крайові (регіональні) періодичні видання. Важливим джерелом із історії польського аграризму є тижневик «Зелений прапор» («Zielony Sztandar»), що впродовж 1931 – 1939 рр. виступав друкованим органом партії «Стронніцтво Людове». Джерелом до історії аграристських ідей в Румунії слугують газети «Справедливість» («Dreptatea») та «Селянство» («Țărănișmul») – друковані органи націонал-цараністської партії. Еволюцію болгарського аграризму можна простежити за матеріалами газети «Землеробське знамено» – друкованого органу Болгарського землеробського народного союзу впродовж 1902 – 1934 рр.

Ідеологами аграризму свого часу було чимало політичних і громадських діячів, а також чиновників сільськогосподарських відомств різних країн. Їхні промови, листування та твори становлять вагому частину джерел із історії цього селяноцентричного феномену.

Північноамериканський аграризм своєму поширенню завдячує батькам-засновникам США: Томасу Пейну, – автору памфлету «Аграрна справедливість» 1797 р. [32] та Томасу Джефферсону, чия система поглядів на відносини між фермерами та державою, а також обґрунтування переваг сільського господарства над мануфактурним виробництвом, викладені у «Записках про штат Вірджинія» 1785 р. [19], дали початок т. зв. «джефферсонівському аграризму» («Jeffersonian Agrarianism»). Півночноамериканському аграризму притаманна теза про особливу важливість та цінність сільського господарства і фермерів для суспільства. На думку Т. Джефферсона, сільське господарство мало не скільки економічне стільки соціальне значення: воно було не лише джерелом багатства, але й джерелом народного самоуправління.

На хвилі промислової революції у Великій Британії зародилося спенсеніанство – соціал-утопічна філософія радикального аграризму, що одержала свою назву від імені англійського публіциста Томаса Спенса (Thomas Spence). Джерелом до історії радикального аграризму є памфлет Т. Спенса «Справжні права людини» («The Real Rights of Man») 1793 р. Суспільно-політичним ідеалом Т. Спенса була вільна асоціація самоврядних сільських общин. Цікаво, що на відміну від інших представників аграрного

соціалізму, Т. Спенс не заперечував можливості одночасного здійснення промислової революції й взагалі був прибічником технічного прогресу. В економічному питанні Т. Спенс був переконаним прибічником ідеї перерозподілу землі, що, на його думку, мало стати неодмінним кроком на шляху формування «народного господарства». У своєму творі «Справжні права людини» Т. Спенс заявив: «Якщо нації хочуть бути щасливими, то їм необхідно мати ресурс – землю, неоподатковану землею» [14, 1-4]. Ідеї Т. Спенса виявилися особливо популярними серед членів радикальної організації «Лондонське кореспондентське товариство» («London Corresponding Society»), яка значно вплинула на розгортання у Великій Британії чартистського руху.

Аграристські ідеї простежуються у працях одного із навпливовіших британських філософів та економістів ХІХ ст., члена парламенту Джона Стюарта Мілля (John Stuart Mill). У 1848 р. ним було опубліковано книгу «Принципи політичної економії й деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії» [30]. Хоча аграрне питання не посідає у праці центрального місця, окремі міркування автора лежать саме в аграристській площині: Д. С. Мілля був прибічником дрібних селянських господарств, стверджуючи, що «жодна інша модель аграрної економіки не має настільки благотворного впливу на промисловість, інтелект, ошадливість і обачність населення». На його думку, дрібноселянське господарство є найбільш сприятливим для морального та фізичного благополуччя населення» [30, 206].

Джерелами до історії німецького аграризму, зокрема академічного осмислення цього феномену на рубежі ХІХ – ХХ ст., є брошура економіста та соціолога Альберта Шефле (Albert Schaeffle) «Аграрні ризики» 1902 р. [37] та перекладена 1881 р. на російську мову узагальнююча праця «Сутність соціалізму» [12]. «Аграрні ризики» одразу після виходу у світ привернули увагу німецьких науковців та викликали дискусію, свідченням чого стала публікація того ж року Вільгельмом Бірманом (Wilhelm Biermann) брошури-відповіді «Шефле та аграризм» [13]. Зауважимо, що саме в праці А. Шефле «Аграрні ризики» вперше у науковому значенні було вжито поняття «аграризм».

Поруч із працями А. Шефле та В. Бірмана цінним джерелом є спадщина німецького економіста, однодумця А. Шефле, Густава Руланда (Gustav Ruhland). У Російській імперії його ім'я було відоме передусім завдяки перекладам більш пізніх праць, присвячених ціноутворенню на сільськогосподарські продукти, а також розрахункам способів і вартості їх транспортування [9]. Натомість в ряді ранніх праць Г. Руланд виступає як один із теоретиків аграризму і популяризатор сільськогосподарської кредитної кооперації: впродовж 1883 – 1894 рр. з-під його пера вийшли книги «Експерименти в аграрній політиці з точки зору соціальної політики» [34], «Природно-ціннісне співвідношення сільськогосподарської власності в її аграрній та соціальній значущості» [35] та «Посібник для ознайомлення з аграрною політикою» [36].

Праці А. Шефле та Г. Руланда є важливим джерелом для розуміння реакції прусського юнкерства на аграрну кризу в Західній Європі кінця XIX ст. Суть аграризму німецькі економісти зводили, з одного боку, до аграрного протекціонізму (шляхом запровадження високих мит на імпортовану сільськогосподарську продукцію), а з іншого – до зниження заробітної плати промислових робітників з метою підвищення вартості продуктів харчування.

Ключовим джерелом до історії політичного аграризму у Франції кінця XIX – початку XX ст. є спадщина прем'єр-міністра та міністра сільського господарства Франції Жюль Меліна (Jules Melin). У 1905 р. світ побачила його книга «Повернення до землі» [28] (переклад якої з'явився у Російській імперії у 1914 р. [4]), а після Першої світової війни, у 1919 р., – «Порятунок землею та економічна програма майбутнього» [29].

В першій третині XX ст. зерна аграристської ідеології впали на благодатний ґрунт Центрально-Східної Європи. Історичні передумови та обставини поширення ідей аграризму у цьому регіоні влучно сформулював історик К. Галушко: «Ґрунт для його [аграризму] рецепції створив імпорту в Європу на рубежі XIX – XX ст. дешевого американського збіжжя, який призвів до падіння цін на сільськогосподарську продукцію й зубожіння значного числа селян Східної Європи. У цьому аграрному регіоні гасла аграризму наповнилися новим соціальним та політичним змістом і стали доктриною масових селянських партій, яких не знала Західна Європа» [2, 67].

За словами Т. Яніцкі (Tadeusz Janicki), витоки аграризму в Польщі пов'язані з публіцистичними працями Болеслава Вислоуха (Bolesław Wyslouch) в журналі «Світанок» («Zaranie») та так званім рухом «zaranie» у Польському королівстві у 1907 – 1914 рр. [18, 31-32]. Коли Перша світова війна закінчилася, ідеї аграризму набули популярності в польських наукових колах та серед членів сільських молодіжних організацій. Аграризм став повноцінною ідеологією в Польщі на початку 1930-х рр. завдяки групі активістів з Асоціації польської сільської молоді «Wici» («Związek Młodzieży Wiejskiej “Wici”») [18, 35-36].

Ключовими джерелами до історії польського аграризму є опубліковані впродовж 1933 – 1934 рр. праці Александра Залеського (Aleksander Zaleski) «Аграризм. Спроба виокремити та синтезувати народну політичну думку» («Agraryzm. Próba izolacji i syntezy ludowej myśli politycznej») [40] та Станіслава Мілковського (Stanisław Miłkowski) «Аграризм як форма перебудови суспільного устрою» («Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społecznego») [31]. Спільною для польських аграристів міжвоєнного періоду була ідея створення невеликих самодостатніх фермерських господарств, які, окрім іншого, могли б стати засобом боротьби з безробіттям. Навіть право на землю А. Залеський тлумачив як можливість кожного безробітного, здатного до сільськогосподарської праці, отримати стільки сільськогосподарських угідь, скільки йому необхідно для того, щоб прохарчуватися та утримувати свою сім'ю [40, 29-30].

Аграристська думка найбільшого розвитку серед країн Центрально-Східної Європи набула в Чехословаччині. Серед джерел, пов'язаних із історією чехословацького варіанту політичного аграризму, на перше місце виступає творча спадщина Антоніна Швєгли (Antonín Švehla) та Мілана Годжі (Milan Hodža). А. Швєгла впродовж 1922 – 1929 рр. обіймав посаду прем'єр-міністра Чехословаччини, а з 1909 р. до 1933 р. був головою Республіканської партії землеробського і дрібноселянського населення. Ним у 1925 р. було опубліковано брошуру теоретичного характеру «Три роздуми про аграризм» [38]. М. Годжа, однопартієць А. Швєгли, протягом 1922 – 1926 та 1932 – 1935 рр. обіймав пост міністра сільського господарства, а з 1935 р. до 1938 р. – прем'єр-міністра Чехословаччини. У 1930 р. він видав брошуру «Аграризм: цикл лекцій “про ідеологію чехословацьких політичних партій”» [21], а роком пізніше – упорядкував збірку статей, промов та наукових досліджень «Шляхи центральноєвропейської аграрної демократії» [15]. Погляди М. Годжі свого часу були популярними не лише у Чехословаччині, але й, наприклад, у Словенії. У вересні 1924 р. він узяв участь у першому Всесловенському з'їзді селянської молоді, що проходив у Любляні, де виступив із доповіддю «Аграризм у Словенії» («Agrarizem in Slovanstvo»), що того ж року була опублікована у вигляді окремої брошури [22].

Джерелами до історії академічного аграризму в Чехословаччині виступають праці Отакара Франкенбергера (Otakar Frankenberg) та Йозефа Кеттнера (Josef Kettner). Історик О. Франкенбергер у 1923 р. опублікував працю «Аграризм: народне господарство з точки зору сільського населення» [16], в якій зафіксував тогочасне бачення селянством найважливіших економічних питань та підкреслив значущість міцного і самодостатнього сільського господарства, яке, на думку автора, є основою держави. Крім того, в публікації було порушено проблеми виробництва, розподілу пенсій, страхування, земельної реформи, оподаткування сільського господарства тощо. Один із розділів книги було присвячено огляду аграрної історії Європи. У 1931 р., під впливом світової економічної кризи 1929 р., вийшла ще одна книга О. Франкенбергера пронизана ідеями аграризму – «Аграрна криза та засоби її вирішення» [17]. Того ж 1931 р. в Празі побачило світ ще одне джерело до історії та філософії аграризму – праця Й. Кеттнера «Лібералізм, соціалізм та аграризм» [24]. На думку автора, аграризм протягом XIX ст. розвивався разом із соціалізмом на противагу лібералізму. Однак аграризм хотів уникнути помилок двох конкуруючих із ним ідеологічних течій. За словами Й. Кеттнера, на відміну від соціалізму, аграризм не ставить недосяжних цілей і базується на практиці. Поруч із тим, аграризм має перед собою ідеальну модель: аграрну демократію, яка, на відміну від соціалізму, досягається шляхом еволюції та реформ, а не завдяки революційній боротьбі. Сенс аграризму, на думку Й. Кеттнера, – це соціальна справедливість, тобто рівність прав та обов'язків [24, 18].

Окрім політичного та наукового дискурсів, аграристські ідеї знайшли своє відображення у чехословацькій публіцистиці. Так, у 1928 р. чеський письменник Йозеф Голочек (Josef Holeček) опублікував книгу «Селянство» («Selství») [23], а в 1933 р. журналіст Антонін Палачек (Antonín Paleček) видав нарис «Нове селянство (основи руралізму)» [33].

Чехословацький аграризм актуальний тим, що мав вирішальний вплив на поширення цієї ідеології у середовищі українських інтелектуалів, котрі опинилися в еміграції після поразки Української революції 1917 – 1921 рр. Відтак цінним історичним джерелом виступає документація Українського Аграрного Товариства у Подєбрадах (Чехословаччина), що нині зберігається у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України [11]. Завдяки їй довідуємося, що метою діяльності УАТ, заснованого 29 квітня 1929 р., було «академічно-наукове дослідження інтересів та потреб українського села» [11, 68 зв.]. Перші ініціативні збори Товариства відбулися у Подєбрадах 9 травня 1929 р., а установчі збори – 20 травня 1929 р. Їх учасниками стали 14 осіб. Архівні документи Товариства зберегли імена деяких його членів: О. Антипів, С. Білодуб, П. Гарячий, В. Прохода, К. Подоляк, А. Бойко, З. Івасишин, Я. Танцюра [11, 68]. Українське Аграрне Товариство ставило перед собою завдання «об'єднати українців-емігрантів селянського походження для поширення в їхньому середовищі знань з питання ідеологічних загально-хліборобського характеру повоєнних і пореволюційних обставин і набуття ними необхідного досвіду в окремих галузях сільського господарства» [11, 21]. Одним із напрямів діяльності Товариства було «опрацювання, зачитання та видання рефератів по селянознавству і даліше їх розповсюдження поміж прихильниками ідей товариства». 3 травня 1929 р. воно розпочало цикл лекцій з селянознавства (всього – 25 тем). Станом на 1 січня 1930 р. до складу Українського Аграрного Товариства входило 25 осіб, з яких «половина мала закінчену вищу освіту» [11, 61-62].

Окрім статутних документів та матеріалів діловодства товариства, інформативним джерелом з історії української аграристської думки у міжвоєнній Чехословаччині є друкований орган УАТ – неперіодичне видання «Село», яке виходило щонайменше упродовж 1930 – 1932 рр. Появу цього видання УАТ пояснювало тим, що до того часу окрім збірника «Хліборобська Україна» та журналу «Нова Україна», яким були притаманні «правий та, відповідно, лівий ухили, не існувало органу, який би найбільше відповідав настроям та інтересів українських хліборобів-селян» [3, 1]. На початку першого випуску «Села» Українським Аграрним Товариством було сформульовано сім завдань в контексті «оборони інтересів українського селянства»: 1) «найактивнішу участь в конструюванні державного ладу в самостійній суверенній Україні має брати селянство». Це можливо лише в разі політичної зорганізованості селянства у формі політичної партії. Це, на думку УАТ, вимагає «розробки ідеологічних і

тактичних засад української селянської партії»; 2) конкретизація селянських інтересів, їх забезпечення та оборона з боку держави; 3) контакт промисловості із сільським господарством; 4) розвиток кооперації як засобу «справедливого розподілу народного доходу і соціального замирення»; 5) підвищення освіченості селянства і зростання ролі сільської інтелігенції; 6) «селянство, що складає близько 85 % української нації» має бути готовим збройно боронити самостійність України; 7) «виховання селянських мас у свідомості солідарності» [6, 1-6].

Цінним джерелом до історії аграризму в середовищі української еміграції в Чехословаччині є доповідь співробітника Українського господарської академії Григорія Сіманціва (Сіманца) «Новітній аграризм», виголошена у квітні 1929 р. в Українській академічній громаді в Подєбрадах та в Республікансько-Демократичному клубі в Празі. Обсяг доповіді становить 37 аркушів, а її машинопис зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [10, 1-37]. Текст і бібліографія «Новітнього аграризму» засвідчують ознайомленість його автора з поглядами і працями П. Сорокіна, а також теоретиків чехословацького (М. Годжа, О. Франкенбергер, А. Швєгла) та французького (Е. Франке) аграризму. Поняття «аграризм» Г. Сіманців тлумачить як «теоретичний вислов селянських рухів», але зауважує, що «поняття аграризма по різному дефінують різні автори. Аграризм – аграрна програма. Аграризм – ідеологія аграрних рухів. Аграризм – хліборобська суспільно-політична система. Аграризм – все, що зв'язане з землею, це вияв влади землі над людиною» [10, 2-4]. Порівнюючи соціалізм та аграризм, автор приходить до висновку, що соціалістичні моделі зосереджуються лише на двох дієвцях – «працедавці та працеємці», натомість аграризм фокусується на «ще одній живій істоті, яка в своїй особі об'єднує і працедавця і працеємця – хлібороба» [10, 3]. Для українського селянства новітній аграризм, на думку Г. Сіманціва, є найбільш сприятливою політично-суспільною формулою [10, 36-37]. Цілком аграристськими за своєю суттю є судження автора про роль землі та тих, хто на ній працює: «спасіння в землі, в її законах, в тих масах селянства, що працюють на землі і відображають в собі ці закони землі, закони природи, її розвою та проявлень. Відповідно до цього гасла і будує аграризм свою соціологічну і політико-економічну систему. В цьому власне і полягає основна актуальність аграризма взагалі і для української суспільно-конструктивної думки зокрема» [10, 4].

У міжвоєнний період поруч із розвитком регіональних варіантів аграризму спостерігається процес його інтернаціоналізації. У зв'язку з цим серед зарубіжних джерел окремої уваги заслуговує документація Міжнародного аграрного бюро (т. зв. «Зеленого інтернаціоналу»), заснованого в 1921 р. представниками аграрних партій Болгарії, Чехословаччини, Хорватії та Польщі. Історик М. Томек, посилаючись на матеріали Народного архіву в Празі виявив, що на початку 1928 р. можливість вступу до Міжнародного аграрного

бюро розглядалася в тому числі керівництвом Українського союзу хліборобів-державників. Однак цей проект було ветовано М. Кочубеєм, який зауважив ідеологічну несумісність УСХД та «Зеленого інтернаціоналу». Останній, на його думку, був представлений «інтелегентами, не пов'язаними із землею, які лише прагнули парламентської кар'єри». Крім того, для селянина-хлібороба, який, на думку М. Кочубея, був носієм ідеї територіальності, будь-які «інтернаціонали» виглядали б абсурдними [39, 187188].

Програма Міжнародного аграрного бюро базувалася на трьох основних тезах: 1) земля – це джерело існування людини, а тому вона (земля) є основою влади; 2) лобювання земельної реформи; 3) забезпечення представництва фермерів у органах влади. Окрім програми та матеріалів діловодства джерелом до історії «Зеленого інтернаціоналу» є його друкований орган – «Бюлетень Міжнародного аграрного бюро», що виходив чеською, французькою та німецькою мовами.

Висновки. Як бачимо, в зарубіжних джерелах та історіографії XIX – XX ст. аграризм позначається термінами: «agrarianism», «agrarismus» та «ruralism». За змістовою ознакою виділяються джерела з історії аграризму політичного та академічного характеру. За видовою ознакою зарубіжні джерела представлені такими групами: 1) програми, статuti і друковані органи політичних партій; 2) промови, публікації та листування політичних діячів і чиновників сільськогосподарських відомств; 3) наукові праці економістів, істориків та соціологів XIX – першої третини XX ст.; 4) матеріали діловодства громадсько-політичних та наукових організацій і установ.

З огляду на вищесказане, вважаємо, що історія європейського аграризму XIX – першої третини XX ст. та українського аграризму як одного із його варіантів ще чекає фундаментального наукового вивчення. Безпеченість цієї теми джерелами є нерівномірною, проте на сьогодні істориками опубліковано ряд джерелознавчих праць, а також збірників джерел і матеріалів, присвячених регіональним варіантам аграризму – німецького, північноамериканського, британського, французького, чехословацького, польського, румунського, болгарського, югославського, українського.

Список використаної літератури та джерел:

1. Аграрне законодавство періоду Української революції (1917 – 1921 рр.) : збірник документів і матеріалів / упоряд. : С. В. Корноvento, А. Г. Морозов, Ю. Г. Пасічна. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2019 – 554 с.
2. Галушко К. Гетьманська ідеологія В. Липинського 1920 – 1929 рр. : проблеми інтерпретації. Студії з архівної справи та документознавства. 1999. Т. 5. С. 64–70.
3. Другий рік праці. Село. Прага, 1931. Ч. 5. С. 1–2.
4. Мелин Ж. Назад к земле. Москва : Труд, 1914. 190 с.
5. Михайлюк О. В. Селянство України а перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2007. 456 с.
6. Наші завдання. Село. Прага, 1930. Ч. 1. С. 1–6.
7. Подоляк К. До ідеї аграризму. Село. Прага, 1930. Ч. 1. С. 11–13.
8. Подоляк К. До ідеї аграризму. Село. Прага, 1930. Ч. 2. С. 25–29.

9. Руланд Г. Учение об установлении цен на хлебные товары. СПб., 1908. 112 с.
10. ЦДАВОУ. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 747 «Доповідь Г. Сіманціва “Новітній аграризм”». 37 арк.
11. ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1093 «Проекти програми, статуту і регуляміну Українського аграрного товариства (УАТ). Резолюція-протест лекторського персоналу Української господарської академії в ЧСР у справі масових арештів на Україні (14.12.1929 р.). Комунікати ч. 1-2 УАТ. Протоколи загальних зборів УАТ 29.06.1930 р. і 27.12.1930 р. та матеріали до них. Розрахунки розсилання часопису «Село». Протоколи зборів прихильників аграрної справи у Варшаві за 1930 – 1931 рр.». 101 арк.
12. Шефлэ А. Сущность социализма. Женева. 1881. 147 с.
13. Biermann W. Schaeffle und der Agrarismus. Bonn, Böhrscheid & Ebbecke, 1902. 30 s.
14. Chase M. The People's Farm, English Radical Agrarianism 1775 – 1840. Breviary Stuff Publications, 2010. 212 p.
15. Članky, řeči, studie. Svázok IV, Cesty stredoevropskej agrarnej demokracie 1921 – 1931 / M. Hodža. Praha : Novina, 1931. 560 s.
16. Frankenberg O. Agrarismus : Narodní hospodářství se stanoviska venkovského lidu. Praha : A. Neubert, 1923. 416 s.
17. Frankenberg O. Zemědělska krise a prostředky k jejímu řešení. Praha : Česka narodohospodářska společnost, 1931. 14 s.
18. Janicki T. Farmland and people as essential resources of Poland in the concepts of Polish agrarians (1931 – 1946). Środkowoeuropejskie Studia Polityczne. 2019. P. 29–42.
19. Jefferson T. Notes on the State of Virginia. London, 1797. 382 p. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=-KlbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
20. Harna J., Lacina V. Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí, 1899 – 1938. Praha: Historický ústav, 2007. 274 s.
21. Hodža M. Agrarismus: Cyklus přednášek «o ideologii českoslov. politických stran». Praha : ÚSČS, 1930. 16 s.
22. Hodža M. Agrarizem in Slovanstvo. Ljubljana : Kmetijska tiskovna zadruga, 1924. 16 s.
23. Holeček J. Selství. Praha, 1928. 461 s.
24. Kettner J. Liberalismus, socialismus a agrarismus. Praha, 1931. 60 s.
25. Kornovenko S., Zemzulina N. Ukrainian agrarianism as an option of eastern european agrarism in political programs of the ukrainian national parties of the period of the Ukrainian revolution. Український селянин. 2019. Вип. 21. С. 14–20.
26. Kornovenko S., Pasichna Y. Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19 th and early 20 th centuries. Український селянин. 2019. Вип. 22. С. 24–30.
27. Marangos J. Thomas Paine (1737 – 1809) and Thomas Spence (1750 – 1814) on land ownership, land taxes and the provision of citizens dividend. *International Journal of Social Economics*. 2008. Vol. 35, №. 5. P. 313–325.
28. Meline J. Le Retour à la terre. Paris, 1905. 320 p.
29. Meline J. Le salut par la terre et le programme économique de l'avenir. Paris, 1919. 272 p.
30. Mill J. S. Principles of Political Economy: With Some of Their Applications to Social Philosophy. Routledge, 1891. 640 p.
31. Milkowski S. Agrarizm jako forma przebudowy ustroju społecznego. Krakow, 1934. 86 s.
32. Paine T. Agrarian Justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://piketty.pse.ens.fr/files/Paine1795.pdf>
33. Paleček A. Nove selství : (zaklady ruralismu). Praha : Orbis, 1933. 77 s.
34. Ruhland G. Agrarpolitische Versuche vom Standpunkt der Sozialpolitik. Tübingen : H. Laupp, 1883. 168 p.
35. Ruhland G. Das natürliche Wertverhältnis des landwirtschaftlichen Grundbesitzes. Tübingen : H. Laupp'schen Buchhandlung, 1885. 156 s.
36. Ruhland G. Leitfaden zur Einführung in das Studium der Agrarpolitik. Berlin : P. Parey, 1894. 61 s.
37. Schäffle A. Die agrarische Gefahr. Siemenroth, 1902. 40 p.
38. Švehla A. Tři uvahy o agrarismu. Praha : MAB, 1925. 19 s.

39. Tomek M. *Ukrajinska monarchisticka emigrace v ČSR a organizace agrární strany. Regionalni zvláštnosti politiky agrární strany v období první Československé republiky. Studie Slovackeho Muzea / ed. by J. Harna, B. Rašticova. 2012. Vol. 17. Pp. 183–192.*
40. Zaleski A. *Agraryzm. Proba izolacji i syntezy ludowej myśli politycznej.* Warszawa 1933. 62 s.

References:

1. Kornovenko, S., Morozov, A., Pasichna, Yu., (Ed.). (2019). *Ahrarne zakonodavstvo periodu Ukrainської revoliutsii (1917–1921 rr.): zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Agrarian legislation of the period of the Ukrainian revolution (1917–1921): a collection of documents and materials]. Cherkasy : Chabanenko Yu. [in Ukrainian].
2. Galushko, K. (1999). *Hetmanska ideolohiia V. Lypynskoho 1920–1929 rr.: problemy interpretatsii* [Hetman's ideology of V. Lypynsky 1920–1929: problems of interpretation]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva – Studies in archival affairs and document science*, 5, 64–70 [in Ukrainian].
3. Druhyi rik pratsi [The second year of work]. *Selo – The Village*, 1931, 5, 1–2 [in Ukrainian].
4. Meline, J. (1914). *Nazad k zemle* [Back to Earth]. Moscow : Trud [in Russian].
5. Mykhailiuk, O. (2007). *Selianstvo Ukrainy a pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy* [Peasantry of Ukraine and the first decades of the 20th century : Socio-cultural processes]. Dnepropetrovsk : Publishing House «Innovation» [in Ukrainian].
6. *Nashi zavdannia* [Our tasks]. *Selo – The Village*, 1930, 1, 1–6 [in Ukrainian].
7. Podoliak, K. (1930). *Do idei ahraryzmu* [To the idea of agrarianism]. *Selo – The Village*, 1, 11–13 [in Ukrainian].
8. Podoliak, K. (1930). *Do idei ahraryzmu* [To the idea of agrarianism]. *Selo – The Village*, 2, 25–29 [in Ukrainian].
9. Ruhland, G. (1908). *Uchenie ob ustanovlenii cen na hlebnye tovary* [The doctrine of setting prices for bread]. St. Petersburg [in Russian].
10. TsDAVO of Ukraine. F. 4465. Op. 1. Spr. 747. «G. Simantsiv's report "Innovative agrarianism"», 1929. 37 lists [in Ukrainian].
11. TsDAGO of Ukraine. F. 269. Op. 1. Spr. 1093. «Draft programs, statutes and regulations of the Ukrainian Agrarian Society. Resolution-protest of the lecturers of the Ukrainian Academy of Economics in Czechoslovakia in the case of mass arrests in Ukraine (14.12.1929). Communicate of the Ukrainian Agrarian Society, parts 1-2. Protocols of general meetings of the Ukrainian Agrarian Society. Calculations of sending the magazine «Village». Protocols of the meeting of supporters of the agrarian cause in Warsaw, 1930–1931». 101 lists [in Ukrainian].
12. Shefle, A. (1881). *Sushchnost' socializma* [The essence of socialism]. Geneva. [in Russian].
13. Biermann, W. (1902). *Schaeffle and agrarianism*. Bonn, Böhrscheid & Ebbecke [in German].
14. Chase, M. (2010). *The People's Farm, English Radical Agrarianism 1775 – 1840*. Breviary Stuff Publications [in English].
15. Hodža, M., ed. (1931). *Articles, speeches, studies. Volume IV, Paths of Central European Agrarian Democracy, 1921 – 1931*. Praha : Novina [in Czech].
16. Frankenberg, O. (1923). *Agrarianism: National farms are the views of the rural people*. Praha : A. Neubert [in Czech].
17. Frankenberg, O. (1931). *The agricultural crisis and the means to solve it*. Praha : Česka narodohospodářská společnost [in Czech].
18. Janicki, T. (2019). *Farmland and people as essential resources of Poland in the concepts of Polish agrarians (1931 – 1946)*. *Central European Political Studies*, 29–42 [in English].
19. Jefferson, T. (1797). *Notes on the State of Virginia*. London. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?id=KlbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [in English].
20. Harna, J., Lacina, V. (2007). *Political programs of the Czech and Slovak agrarian movement, 1899 – 1938*. Praha: Historicky ustav [in Czech].
21. Hodža, M. (1930). *Agrarianism: A series of lectures «on the ideology of Czechoslovakian political parties»*. Praha : USČS [in Czech].
22. Hodža, M. (1924). *Agrarianism in Slovenia*. Ljubljana : Kmetijska tiskovna zadruga [in Slovenian].
23. Holeček, J. (1928). *Peasantry*. Praha [in Czech].
24. Kettner, J. (1931). *Liberalism, socialism and agrarianism*. Praha [in Czech].
25. Kornovenko, S., Zemzulina, N. (2019). *Ukrainian agrarianism as an option of eastern european agrarism in political programs of the ukrainian national parties of the period of the ukrainian revolution*. *Ukrainskyi Selianyn – Ukrainian Peasant*, 21, 14–20 [in English].
26. Kornovenko, S., Pasichna, Y. (2019). *Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries*. *Ukrainskyi Selianyn – Ukrainian Peasant*, 22, 24–30 [in English].
27. Marangos, J. (2008). *Thomas Paine (1737 – 1809) and Thomas Spence (1750 –1814) on land ownership, land taxes and the provision of citizens dividend*. *International Journal of Social Economics*, 35 (5), 313–325 [in English].
28. Meline, J. (1905). *The Return to Earth*. Paris [in French].
29. Meline, J. (1919). *Salvation through the earth and the economic program of the future*. Paris [in French].
30. Mill, J. S. (1891). *Principles of Political Economy: With Some of Their Applications to Social Philosophy*. Routledge [in English].
31. Milkowski, S. (1934). *Agrarianism as a form of social system transformation*. Krakow [in Polish].
32. Paine, T. (1795). *Agrarian Justice*. Retrieved from: <http://piketty.pse.ens.fr/files/Paine1795.pdf> [in English].
33. Paleček, A. (1933). *New peasantry (basics of ruralism)*. Praha : Orbis [in Czech].
34. Ruhland, G. (1883). *Agricultural policy attempts from the standpoint of social policy*. Tübingen : H. Laupp [in German].
35. Ruhland, G. (1885). *The natural value of the agricultural property*. Tübingen : H. Laupp'schen Buchhandlung [in German].
36. Ruhland, G. (1894). *Guide to Introducing the Study of Agricultural Policy*. Berlin : P. Parey [in German].
37. Schäffle, A. (1902). *The agrarian danger*. Siemenroth [in German].
38. Švehla, A. (1925). *Three reflections on agrarianism*. Praha : MAB [in Czech].
39. Tomek, M. (2012). *Ukrainian monarchist emigration to Czechoslovakia and the organization of the Agrarian Party. Regional peculiarities of the policy of the agrarian party in the period of the first Czechoslovak Republic. Study of the Slovak Museum*, 17, 183–192 [in Czech].
40. Zaleski, A. (1933). *Agrarianism. An attempt to isolate and synthesize folk political thought*. Warszawa [in Polish].

O. Kompaniets

AGRARIANISM AS A PEASANT-CENTRIC PHENOMENON OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917 – 1921) IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF EUROPEAN AND NORTH AMERICAN AGRARIANISM (XIX – FIRST THIRD OF THE XX CENTURY): AN OVERVIEW OF FOREIGN SOURCES

Introduction. *During the 19th – first third of the 20th century politicians, officials, scholars and publicists published works and works that deserve to be considered classics of agrarian thought. The programs of political parties were filled with the ideas of agrarianism, and in the first third of the twentieth century. political parties emerged that were entirely based on agrarian ideology. The product of these processes and phenomena was a significant array of sources on the*

history of agrarianism, which today are at the initial stage of their scientific development.

Purpose is an analysis of foreign sources on the history of European agrarianism of the 19th – first third of the 20th century and its variation – Ukrainian agrarianism.

Results. As we see, in foreign sources and historiography of the XIX – XX centuries agrarianism is denoted by the terms: «agrarianism», «agrarismus» and «ruralism». According to content, there are sources with political and academic character. Foreign sources on the phenomena of agrarianism are represented by the following groups: 1) programs, statutes and newspapers of political parties; 2) speeches, publications and correspondence of politicians and officials of agricultural departments of governments; 3) scientific works of economists, historians and sociologists of the XIX – first third of the XX century; 4) records of socio-political and scientific organizations and institutions.

Conclusion. The history of European agrarianism of the XIX – first third of the XX century and Ukrainian agrarianism as one of its variants is still awaiting for its fundamental scientific study. The supply of sources on this topic is uneven, but today historians have published a number of sources, as well as collections of sources and materials on regional variants of agrarianism – German, North American, British, French, Czechoslovak, Polish, Romanian, Bulgarian, Yugoslavian, Ukrainian etc.

Key words: agrarianism, ruralism, Ukrainian agrarianism, Ukrainian peasantry, Ukrainian revolution of 1917 – 1921.

УДК 323.2 (477.43) «1917-1921»

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Lozoviy

В. С. Лозовий

доктор історичних наук, професор, головний консультант Національного інституту стратегічних досліджень
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>

ДЖЕРЕЛЬНО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АГРАРИЗМУ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.*

У статті розглянуто джерельну основу дослідження проблеми аграризму як системи політичних уявлень про селянство – активного суб'єкта історичного процесу, соціальну базу державного будівництва періоду Української революції 1917-1921 рр. Зважаючи на велику кількість джерел, за родово-видовим принципом виокремлено та проаналізовано такі групи писемних джерел: законодавчі акти, матеріали діловодства, періодична преса, джерела особового походження.

Констатовано, що комплекс джерел репрезентативний і дозволяє всебічно висвітлити політичні, економічні та соціокультурні аспекти революційного руху українського селянства.

Ключові слова: джерела, аграризм, селянство, Українська революція 1917-1921 рр., Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР, Раднарком.

Постановка проблеми. На початку ХХ ст. селянство було домінуючим у соціальній структурі

* Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

станом, від якого здебільшого залежав хід та наслідки Української революції 1917-21 рр. Революційна активність селян викликала появу у суспільно-політичному житті феномену аграризму, під яким розуміють систему політичних уявлень про селянство як активного суб'єкта історії, репрезентанта «третього» шляху, соціальну основу державності [1]. Зацікавленість науки та суспільства питаннями витоків та становлення вітчизняного державотворення 1917-1921 рр., з'ясування основних суб'єктів соціально-політичних відносин, зумовлює всебічне дослідження документальної бази феномену аграризму як іманентної частини державного будівництва.

Сучасне українське суспільство є спадкоємцем та носієм певного набору ментальних рис селянської спільноти, які багато в чому визначають спосіб соціальної поведінки, тому виявлення механізмів, що призвели у добу революції до інтенсифікації селянського руху, самоорганізації селян, активної позиції щодо реалізації власних інтересів і, водночас, послаблення влади, радикалізації широкого загалу населення, гострих соціальних конфліктів та глибокого розколу, може бути корисним для вивчення процесів, що мають місце в країні нині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До цього часу у наукових працях мало уваги приділялося аналізу документів та матеріалів і закладеної в них інформації щодо комплексного висвітлення проблеми аграризму в добу Української революції 1917-1921 рр. Окремих питань цієї теми торкнулися в своїх працях присвячених селянству та аграрним відносинам О. Михайлюк [2], Ю. Присяжнюк [3], С. Корновенко [4], Н. Ковальова [5]. Досліджуючи опубліковані документи та матеріали як складову джерельної бази Української революції Р. Пиріг зазначив і її аграрний аспект [6]. Однак спеціальних досліджень, присвячених розгляду запропонованої теми, немає.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі аналізу джерельної бази аграризму з'ясувати її інформативні можливості для відтворення феномену аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Об'єктом вивчення стали документи та матеріали, що відображають політичні, економічні, соціокультурні процеси у революційному селі (матеріали про політику державних утворень щодо селянства, селянську політичну культуру і свідомість, соціальну активність та революційність селян, практики реалізації селянських політичних, соціально-економічних ідеалів).

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи зазначену тему, науковці користуються переважно писемними джерелами, які поділяються на документальні та наративні. З усього різноманіття документальних джерел, на нашу думку, першочергове значення для висвітлення теми мають такі види джерел: законодавчі акти, документи діловодства, періодична преса, джерела особового походження.

Важливу частину корпусу джерел для відтворення питання витоків та проявів аграризму, а також найважливіших напрямів аграрної політики різних державних утворень, становлять законодавчі акти. Серед документальних джерел насамперед заслуговують на увагу закони, які стосувалися правового